

Хюсеин МЕВСИМ

(Анкарски университет)

**„ВПЕЧАТЛЕНИЯ ОТ ЦАРИГРАД“
ОТ Д-Р ТОДОР ЯНКОВ – ПЪРВИЯТ БЪЛГАРСКИ
ПЪТЕПИС ЗА ИМПЕРСКАТА СТОЛИЦА**

Резюме: Независимо от това дали се казва Константинопол, Истанбул или Цариград, световният град край Босфора винаги е заемал важно място в българската политическа и духовна история. Първият пътепис в българската литература за този град се появява по страниците на едно списание едва в края на XIX век, а за неговия автор, д-р Тодор Янков, днес се знае твърде малко. В настоящата разработка се прави опит за вникване в причините за закъснялото появяване на първия пътепис, представят се три творби – от Петко Славейков, Иван Богоров и Димитър Моллов – за Цариград, които се явяват своеобразни прелюдии към „Впечатления от Цариград“, предлага се биографично-творческият портрет на просветния деец, политика, публициста и писателя Тодор Янков, очертават се композиционните особености на пътеписа му за имперската столица. Авторът на пътеписа е представител на първото следосвобожденско поколение, което предопределя и неговото различно отношение както към столицата на Османската империя, така и към българското културно-историческо наследство в нея; той носи съзнание на българин европеец, оттласнал се от тесните измерения на строго домашното.

Ключови думи: пътепис; Цариград; Петко Славейков; Иван Богоров; Димитър Моллов; д-р Тодор Янков

Hüseyin MEVSİM

(University of Ankara)

**IMPRESSIONS OF ISTANBUL BY DR. TODOR
YANKOV – THE FIRST BULGARIAN TRAVELLER
TO THE IMPERIAL CAPITAL**

Abstract: Regardless of whether it is called Constantinople, Istanbul or Tsarigrad, the global city on the Bosphorus has always occupied an important place

in Bulgarian political and spiritual history. The first travelogue in Bulgarian literature about this city appeared in the pages of a magazine only at the end of the 19th century, and very little is known about its author, Dr. Todor Yankov, today. This paper attempts to understand the reasons for the late appearance of the first travelogue; it examines three works – by Petko Slaveykov, Ivan Bogorov and Dimitar Mollov – about Istanbul, which may be taken to function as preludes to *Impressions of Istanbul*. The research offers a biographical and creative portrait of the educationalist, politician, publicist and writer Todor Yankov while outlining the compositional features of his travelogue about the imperial capital. The author of the travelogue was a representative of the first post-independence generation, which also determines his different attitude towards both the capital of the Ottoman Empire and the Bulgarian cultural and historical heritage in it; he carries the consciousness of a Bulgarian European pushed away from the narrow dimensions of the strictly domestic.

Keywords: *travelogue; Istanbul; Petko Slaveykov; Ivan Bogorov; Dimitar Mollov; Dr. Todor Yankov*

Няколко предварителни думи

В книжка IV за 1898 година на сп. *Илюстрация „Светлина“*¹ още на втора страница привлича вниманието текст със заглавие *Впечатления от Цариград*, чийто автор с научно звание е скрит зад инициал – д-р Я. Текстът продължава да се публикува в следващите книжки на изданието², като във втората вече е разкрита фамилията на автора – д-р Янков. Бързам да подчертая, че възприемам този текст като първия пътепис в българската литература за имперската столица. Преди да премина към жизнения и творческия път на автора, за когото днес се знае твърде малко, и композиционните особености на творбата, ще се опитам да посоча причините за толкова късната поява на първия български пътепис за град, който, да оставим настрана, че е безспорен световен исторически, политически, дипломатически, културен и търговски център, но бидейки разположен в непосредствена близост до родния

¹ *Илюстрация „Светлина“* е месечно илюстрирано списание за наука, изкуство и индустрия; едно от най-дълголетните издания в историята на българската периодика, то излиза (с незначително прекъсване) от март 1891 до 1934 година в тираж 1700 – 2000 бройки. (Български периодичен печат (1844 – 1944), II/Balgarski periodichen pechat (1844 – 1944), II, 1966: 265). Приема се за първото добре уредено илюстрирано и научнопопулярно списание, което си поставя културно-възпитателни задачи; изключително разнообразното му съдържание предлага статии с научно-книжовен и литературен характер; дълголетие му се обяснява с това, че се издава „в крак с официалната политическа линия“ (Периодика и литература (1877 – 1892), I/Periodika i literatura (1877 – 1893), I, 1985: 653).

² По-конкретно това са: *Илюстрация „Светлина“*, г. VIII, № IV, 1898, с. 2 – 4; № V – VI, 1898, с. 4 – 6; № VII, 1898, с. 6 – 8; № XI, 1898, с. 2 – 4.

географско-исторически и духовен предел, „играе централна, понякога решаваща роля в превратностите на българската историческа съдба; оставя видими, непреходни черти в националното мислене и характер“ – Жечев/Zhechev 2002: 6). За средновековния българин византийският Константинопол представлява най-висшата мярка за определяне на всички неща в света, неговото (не)възможно превземане се превръща в мъчителна илюзия; „мечтата за Цариград се превръща в един от най-болезнените и трагични синдроми в българската история“. (Гюзелев/Gyuzelev 1998: 5). Смятам, че на този фон закъснялостта на първия български пътепис за града край Босфора изпъква още по-релефно.

Разбира се, във възрожденската публицистика често попадаме на фрагментарни сведения, откъслечни описания и сравнения за имперската столица, но пътепис за нея в класическия му жанров формат се появява едва в края на XIX век. Може би причината за това трябва да се търси в липсата на дистанцираност и отчужденост в съзнанието на средностатистическия българин по отношение на града край Босфора. Цариград се явява за него повече поприще, място за препитание и трамплин за издигане в социалната и професионалната йерархия; „единствен мегдан за борба и сполука, за широк размах на силите“ (Славейков 1958: 333), където с различни легални средства води битка за духовна еманципация, следва на пълна държавна издръжка в учебните му заведения, развива търговия и занаяти в каменните му ханища, ври и кипи в котела на обществените страсти, извисява ръст сред другите имперски етнически съставки. Възрожденският българин изцяло е потопен във всекидневие то му, а и пътуването като туристическа цел и атракция, със съответната предварителна организационна и ментална подготовка, се превръща в необходимост и познавателно-естетическа потребност едва в последното десетилетие на века, когато се оформя културата да се пътешества към нови светове или да се поглежда с други очи в добре познати места. Не че в предходните няколко десетилетия възрожденският българин не пътува, но това са повече придвижвания в очертаванията на близката география с основна цел да се запознаеш със състоянието на родните общини, да се интересуваш от степента на училищното дело, на стопанското развитие. Поради тази причина пътеписът се развива предимно като публицистичен жанр, притежава утилитарен характер. Става дума повече за впечатления от пътувания по българските земи и места, „движение повече към вътрешния мир и проблемите на родното общество, към българските страдания и стремления“ (Енциклопедия на българската възрожденска литература/Entsiklopediya na balgarskata vazrozhdenska literatura 1996: 612). Следва да се отчете и съществената промяна на обществената действителност, а едновременно с нея – и зараждането на ново поколение с

друго светоусещане и нагласа; генерация, която в резултат на получено предимно в Западна Европа образование и възпитание споделя и се прекланя пред други ценности. Именно при следосвобожденското поколение, пропито с друга култура и запознато с нови тенденции, вече се наблюдава едно отгласкване от географско-историческия топос Цариград; дистанциране и отчуждаване, така необходими за превръщането му в пътеописателен обект.

Подстъпи към първия пътепис за Цариград: през хана към града

Съвсем основателно Цариград присъства плътно в българската възрожденска книжовност, по-специално в периодичните издания (една трета от тях излиза точно в него) се натъкваме на творби, които биха могли да се възприемат като своеобразни подстъпи към първия български пътепис за имперската столица. Имам предвид *Цариград* от Петко Славейков и *Няколко дена разходка по българските места* от Иван Богоров, които се появяват приблизително три десетилетия преди *Впечатления от Цариград* и трасират пътя към него.

Очеркът *Цариград*³ може да се смята за първото цялостно превръщане на имперската столица в обект на географско-историческо и литературно описание, чрез което се предлага художествено запознанство на българския читател с града край Босфора. (Нека да отчетем, че с иначе несръчното си стихотворение *Цариградското устие* точно Петко Славейков превръща Босфора в естетически топос в българската поезия.) Очеркът започва с разказ за основаването на града и избирането му за престолнина от Константин Велики, който в качеството си на „най-добър воевода и политик“ (Славейков/Slaveykov 1982: 154) оценява военностратегическите и търговските предимства на неговото разположение; това е основната причина за непрекъснатото разширяване на градището Визант. Петко Славейков се опитва да обясни името му, предполагайки, че той е наречен така от славянското население в Тракия и Македония още докато тези територии са били в състава на Византия. Подобаващо място се заделя за подвизите на българските владетели под мощните му стени. Авторът проследява историческата хронология на града до 1453 година, когато византийската столица е завладяна от османските турци, като обещава „за това славно дело на най-славния от отоманските императори Мохамеда II-го“ (Славейков/Slaveykov 1982: 186) да пише по-подробно и

³ Очеркът се появява в три броя на в. *Гайда* (г. III, № 1, 2 и 4; 1 – 15.01.1866), издаван от Петко Славейков в Цариград.

пространно в следващите броеве на вестника си, но заявеният замисъл остава неосъществен.

По отношение на географското си разположение градът представлява един неравен триъгълник (триъгълник). Така, чрез тази геометрична фигура, авторът онагледява локацията му: южната страна на триъгълника се облива от Мраморно море, острият му ъгъл сочи към Азия, следователно източната страна е обърната към Босфора и Златния рог, а в основата му, на запад, се намира леко хълмиста равнина. Крепостните стени по Мраморно море и Златния рог са съвсем сринати, но под формата на два реда високи и яки каменни укрепления сухоземните са достигнали до ново време. Авторът специално изтъква красотата на порутените стени, които „представят такива великолепни и живописни приказки, с каквито нито един друг град не може да се похвали“ (Славейков/Slaveykov 1982: 187). Петко Славейков описва структурата на крепостните стени и външния окоп, който бил пълен с вода. Макар и не много често, на някои места всред историческия си наратив авторът вмъква лични наблюдения, които притежават особена стойност. Така широкият 28 – 30 крачки голям окоп е преобърнат на някои места „в садове, дето саят днес зеле“ (Славейков/Slaveykov 1982: 187). Нерядко в очерка той е принуден да обяснява различни мерни единици (английски мили, ярд, ендазие), непознати за широката публика, както и да проявява завидно езикотворчество, обяснявайки думи от един език чрез друг и обратно.

Вътре в този триъгълник са разположени седем хълма, което се превръща в повод да се търси сходство и връзка със свещения Рим. Изброяват се всички крепостни врати по сухопътните стени, като подробен разказ се предлага за знаменитата Златна врата. Извън стените на Цариград „владее невероятна и непонятна пустинност, цари тишина и уединение“ (Славейков/Slaveykov 1982: 188), нещо трудно обяснимо за близката околност на такъв многолюден град. Тук Петко Славейков подема един мотив, на който се натъкваме в следващите български пътеписи за Цариград. Става дума за тъгата⁴, която струи, лъха от този вековечен град и обзема всеки негов посетител. Не само околността отвъд крепостните стени, но и вътрешността на столицата навява тъга и скръб, като за това най-много допринасят гробищата с тъмнозелените кипариси, а белите надгробни камъни от мрамор само усилват минорната тоналност. Като единствените оживени топоси в града са припознати чаршиите, ханищата и пристанището.

⁴ Особено отчетливо това е изразено в *България при Босфора* (1902) от Иван Вазов и *Разходка из Цариград* (1909) от Евгения Марс.

Интересно е, че Петко Славейков възприема хълмовете както от естетическата им страна („най-първата причина на прекрасната и картинната му видност“; Славейков/Slaveykov 1982: 189) – действително те внасят красота и разнообразие в топографията на града, така и чисто утилитарно. Точно хълмовете допринасят за здравината и чистотата му, защото приемат всички росни и прохладни ветрове откъм Босфора, Мраморно море и близките равнини на Тракия, а честите дъждове „смъкват нечистотиите низ стръмнините към пристанището или отвореното море, откъдето ги отнася силно течение“. Авторът мимоходом отчита някои недостатъци на градската инфраструктура, споменава за тесните улици и нечистотиите, но веднага след това подчертава как всичко се заглажда с усърдните старания на градската управа. Тъй като вътрешността не е толкова хубава и „досточудна“, колкото външната му видимост, Петко Славейков донякъде дава право на онези, които „уподобяват Цариград на една краснолика хубавелка, на която обаче вонят устата“ (Славейков/Slaveykov 1982: 189).

Потопил се в историята на града, авторът заявява, че от византийската архитектура са наследени твърде малко „остатки“, повечето от древните паметници са изчезнали. Тук Петко Славейков неочаквано подема полемика с някои гръцки публицисти, които стоварват отговорността върху турците, „че уж съборили гръцките здания и мраморите от тях употребили в свои обществени здания“. (Славейков/Slaveykov 1982: 189). „Ний не можем да обвиним в това турците, [...], напротив, виждали сме и имаме доста примери, дето турците по особеното набожно почитание, що имат към старите работи, на много места много древности са увардили“ (Славейков/Slaveykov 1982: 190), заявява категорично той, дори не се задоволява с тази констатация и „пренася“ полемиката в бележка под линия, за да изтъкне как „прехвалените в добролюбие гърци с ожесточение са изстребвали всяка древност, която им се паднало да видят“. И продължава: „А колко нещо е унищожило невежеството и грубият фанатизъм на нашите калугери. Само ний колко знаем!“. Спира се върху две от най-известните щерни („подземни дворци“), дава сведения за размери и вместимост, обяснява конкретното им предназначение и нуждата, която ги извиква за живот, изтъквайки странната им метаморфоза в хода на времето: в едно от тези съоръжения днес „пресукват коприна ибришимджиите“.

В очерка се предлага подробен разказ за историята и описанието на колоните по територията на някогашния византийски хиподром, особено подробно е представен Египетският обелиск. Авторът не прескача и султанските джамии, които според него са „най-отличителни по изящност“. Споменава и представя всички значителни мюсюлмански

храмове, извеждайки по някоя интересна подробност за всеки един от тях. Например Ахмед I, по чиято воля се изгражда известната днес Синя джамия, е вложил „толкова ревност и прилежание за направата на това здание, че всякой петък идвал пеш тука, та работел наедно със зидарите“ (Славейков/Slaveykov 1982: 193). Авторът се спира и върху други обществени здания, като медресета и имарети (странноприемници), които се строят при големите мохамедански храмове, така също хамами (обществени бани), чешми, казарми и училища. Султанските дворци по Босфора („Долмабахче“, „Чираган“, „Бейлербей“) представят съвсем друга категория архитектурни съоръжения. Подчертава се, че „няма някой достоен за споменаване“ (Славейков/Slaveykov 1982: 194) християнски храм в Цариград; гръцката патриаршия във Фенер „не заслужава никакво внимание“, а българската народна църква, „захваната с тежки разноси, стои днес още недоизкарана“⁵. Разположеният срещу нея метох представлява единственото българско имущество в имперската столица.

Очеркът за града продължава с краткото представяне на главните предградия („Еюб“, „Скутари“, „Галата“, „Пера“) и системата за водоснабдяване. Питейната вода се докарва от няколко десетки километра разстояние чрез тесни подземни тръби (кюнкове) и през „наричаните су теразилери (водни увеси), сиреч хрелопати водопроводни пирамиди на неравни разстояния положени и устроени тъй, щото надминуват неравностите на мястото между язовете и града“ – така, чрез езикова симбиоза, е обяснен акведуктът. Естественото пристанище на града е Златният рог, а транспортните съобщения между центъра и периферията се осъществяват с параходи, лодки и каици, които се движат непрестанно. Пред панорамата на Цариград всеки „дохожда в почудване“, а от един от хълмовете над Босфора се открива „най-прекрасното зрелище на света“ (Славейков/Slaveykov 1982: 195).

В очерка се усещат любовта и преклонението, с които авторът описва града, както и вълнението, изпитвано от откриването, опознаването и представянето на необозримия му свят. Установил се в него само две години по-рано, той още не е обръгнал, не е стигнал до отчайващото прозрение как тук „И всичко сутрин що цъфти, – / То не достига до вечер“ (цит. по Жечев/Zhechev 1992: 416). Видно е, че когато дава размери, посочва разстояния, той се опира на чужди източници и извори, като твърде ценни са онези места в текста, които се явяват плод

⁵ Тук се има предвид църквата, която Българската община в имперската столица започва да строи до Дървената църква през 1859 година, но след полагането на основите нейното строителство е преустановено поради недостиг на материални средства.

на негови лични наблюдения и впечатления; това спомага разказът за историята и миналото успешно да кореспондира с актуалния ден. В очерка имперската столица е представена като топос с вълшебно местоположение, тя импонира с богатата си история, обвеяна с безброй легенди, с много и различни паметници от разни епохи, с колорита си привлича окото и вниманието на чужденеца. Разбира се, столицата има своите недостатъци и проблеми, свенливо посочвани на едно-две места от автора, но веднага след това, още в следващото изречение, се изтъква вярата в работата на градската управа по тяхното отстраняване. Едно от значенията на очерка на Петко Славейков, появил се в сатиричния му вестник, е, че поднася добре подредено, умело дозирано и стъкмено историко-географско познание, а същевременно и достъпна справочно-туристическа информация за Цариград. С тези свои особености той обслужва широк кръг от възприематели, запознавайки българската читателска аудитория със световния град. Не е трудно да се забележи, че в очерка повече се набляга върху историята, а съвремението, злобата на деня са по-слабо застъпени. С това може да се обясни дори неспоменаването на холерната епидемия от предходната 1865 година, която се превръща в бич божи за града край Босфора.

Като следващ подстъп към първия български пътепис за Цариград може да се разгледа книгата *Няколко дена разходка по българските места*⁶ от Иван Богоров, приемана като първия пътепис (Сестримски/Sestrimski 1999: 81; Николова/Nikolova 2003: 184;), като създава „възрожденския проект“ (Гетова/Getova 2004: 112) и спомогнала за утвърждаването (Гюрова/Gyurova 1979: 183) на този жанр в новобългарската литература. Главната цел на автора да предприеме това пътешествие, е да помогне на българския народ „да познае по-лесно пътя на своето обогатяване“ (Богоров/Bogorov, 1982: 206). В поредицата от български градове – от Русе, Свищов и Търново през Казанлък, Пловдив, Хасково и Сливен, между Карнобат и Варна съвсем неочаквано се вклинява „Балкапан хан“. Не Цариград или Стамбул, а само едно от множеството търговски ханища в него, в близост до пристанището. Не бива да се учудваме защо авторът не обхваща в цялост добре познатия му град, тъй като той го интересува само с българската, и то търговско-стопанска част; останалият цариградски свят, колкото и да е колоритен и шарен, се намира извън обсега на темата, която го вълнува – състоянието на рукоделството (занаятите).

⁶ Публикуваните отделни части във в. *Турция* (г. II, 1865 – 1866, № 1, 2, 7, 11, 23, 27, 31 – 32, 35, 43; г. III, 1867, № 27, 31, 35) с някои допълнения са оформени в книга през 1868 година.

Започнал с констатация („Ако има в Цариград някое по-мило и по-любопитно място за одного българина, то е Балкапан хан“), авторът предлага описание на топоса: „каменно и твърде здраво здание, четвъртито околоръст, извътре с маази и над тях ред одаи, на брой около шестдесят, всякоя от които има пред вратата, над нея, и по една камара, стаичка“ (Богоров/Bogorov 1982: 239), за да продължи с предназначението му: „в маазите и в двора, наречен капан, продават се [...] червиш, лой, масло, сирене, кашкавал, лоени свещи, пастърма и соджуци, чер хайвер, масло от маслини, биволски сурави кожи и др. т.“, стоки, които „летем докарват на човека неприятен дъх“. Ханът разполага с голям и широк зимник, който в еничарско време⁷ е бил хранилище на техните тайнати [дажби], поради което остава обичай да не влизат жени в неговите очертания. „Горе в одаите се намират сливенски аби, калоферски гим и гайтан и гюлево масло“ (Богоров/Bogorov 1982: 240), това са стоките, с които българинът мери ръст на имперското тържище.

Животът на българския търговец в хана е примитивен и труден, той сам си готви, сам се пере, сам си мете камарчето, припечелва пари, натрупва капитал („някой денк сливенски аби“) и след някоя друга година става „свършен търговец“. Това е пътят за постигането на „голямото добрутро“. Авторът разделя кариерното израстване на балкапанеца на три периода: „да избада хилядо игли на ден и да се храни със сирене и хлебец“, „да продава аби“, „да бъде червишар“. Той вече се задоволява с тази достигната степен, точно тук влиза в действие механизъмът на прословутата умереност на българина – всички други търговски предприятия му се виждат опасни и пълни с премеждия; макар да знае как върви борсата в „Галата“, той стои далече от нея, понеже я смята за „срамотно нещо“.

Българските търговци се съсредоточават в каменните сгради на ханищата и заради честите пожари, същевременно това ги лишава от възможността да се „търкат с европците“. Трябва да се вярва на описанието, наблюденията и оценките на Иван Богоров, защото това са свидетелства от първа ръка; точно в този хан балкапанските търговци, „събрани на едно място, както в едно село“, улесняват основаването на печатница и издаването на *Цариградски вестник*. Отделно те подпомагат и излизането на *Български книжици* и *Съветник*, но въпреки всичко „най-добре отбират от търговийката си“ (Богоров/Bogorov 1982: 241). Впрочем отношението на Иван Богоров към балкапанци е амбивалентно и противоречиво, тъй като на следващия ред той ги укорява, че вместо да се заемат

⁷ Еничарският корпус в Османската империя е разтурен по кървав начин от султан Махмуд II през 1826 година.

с по-големи дела („да съставят търговски дружества за вапори, за железни пътища и за фабрики“) и така да се обогатят самите те и целият български народ, „те се мъчат да основават книжовни общини и да гонят църковните работи“. „Бръмченето на славата да бъдат водители за народното наше просвещение“ се вижда чудно; те не могат да направят за себе си онова, което уж желаят за народа. Като по-близки до сюзерена, до Високата порта, според него те са могли да подканят властимащите за истинско равенство. „Балкапан хан“ не е разположен в град по българските земи, но той е „българско място“, което утвърждава присъствието на българина в космополитната столица.

Пътни бележки на Димитър Моллов: прелудия към първия български пътепис за Цариград

През 1888 година в три книжки⁸ на *Периодическо списание на Българското книжовно дружество* се появява пътеписът *Пътни бележки* (София – Цариград, Св. гора, Солун, Враня), чийто автор Димитър Моллов⁹ е значима фигура в българската следосвобожденска политическа действителност. Предходната година с един свой приятел той предприема пътуване в географски съседни и културно близки земи. Интересно е да се изтъкне, че в неговия случай пътуването се явява своеобразно бягс-

⁸ По-конкретно това са: *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, г. VI, № XXV – XXVI, 1888, с. 164 – 180; № XXVIII – XXIX – XXX, 1888, с. 586 – 602; г. VII, № XXXI, 1889, с. 78 – 92.

⁹ Димитър Моллов е роден в с. Беброво, Еленско (1846). Първоначално учи в родното си село, а след гимназия завършва Духовната семинария в Киев (1867). Следва медицина в Московския университет, където се дипломира в края на 1873 година и три години работи като асистент. Той е първият български лекар в Русия с научна степен – доктор на медицинските науки (1876). Активист на Славянския комитет в Москва. Участва като доброволец в Сръбско-турската война (1876). По време на Руско-турската война (1877 – 1878) е лекар във Видин и ръководител на санитарен влак на Червения кръст. Избран за народен представител в Учредителното събрание (1879), изработва първия Закон за здравеопазването в Княжество България. До 1882 година е председател на Висшия медицински съвет. Министър на просветата в кабинета на Драган Цанков (1883 – 1884), след което преминава на военна служба и става заместник на главния лекар на войската. Заради политическите си убеждения е уволняван и арестуван два пъти (първия път – за кратко, а втория – по време на правителството на Стефан Стамболов). Като краен русофил след убийството на Христо Белчев е интерниран в родното си село (1891). Завръща се в София след падането на Стефан Стамболов (1894) и оглавява парламентарна анкетна комисия за разследване на дейността на предходното правителство. За кратко е кмет на София (1895 – 1896). Избран за дописен (1881) и редовен (1884) член на Българското книжовно дружество. Умира в София (1914). (БАН Научен архив, Димитър Моллов, фонд 5К, оп. 1/BAN Nauchen arhiv, Dimitar Mollov, fond 5K, op. 1).

тво, превръщайки се в средство за временно спасение и отдалечаване от душната родна политическа среда. Тръгването му за Цариград е съпроводено с доста препятствия и главоболия, принуден е да преодолява ред прежеждия. След неочаквания двуседмичен арест в Софийската пехотна казарма, сполетял го на 19.02.1887 година, той с нетърпение търси „възможността да изляза нанякъде и да се отстраня доброволно от софийската вонеща политическа атмосфера“ (Моллов/Mollov 1888: 164). Освободен с поръчителство и с условие да не се отдалечава от столицата, след няколко дни научава, че е напълно оправдан.

Пътеписът му маркира всички по-главни пунктове от изминатия маршрут. Така в Ихтиман („по улиците рядко се виждат граждани, само полицейските тропат и дрънкат по калдърмите“, Моллов/Mollov 1888: 164) пътникът не намира спокойствие и в гостилницата, където двама блюстителите на реда, в търсене на „черни души“, с камшици и нахално го разпитват откъде е и къде отива. Следващото утро в Пазарджик се сблъсква със „същата заспаност и мъртъвщина“, а в Пловдив, както на всички следващи гари и станции, щателно се преглежда паспортът му. Големи неприятности го очакват и на границата в Харманли („войнишка цеп, която държи пушките на перевес“, Моллов/Mollov 1888: 166) и само щастливата случайност (комендантът се оказва стар познат) го спасява от връщане в София.

Всички тези перипетии и неприятности на родна земя, които свидетелстват и за атмосферата на обърканост и хаос в Княжеството в първите години след Освобождението, карат Димитър Моллов да се чувства противно: „от една страна чувство на облекчение, че си излязъл от някой мочур и си стъпил на по-твърда почва, а от друга – тъжно, защото тозчас си спомняш за домашните и за много други неща, които приковали съществуването ти към домашното огнище“ (Моллов/Mollov 1888: 166).

Не по-малко е авторовото озадачение, когато след пресичането на границата вижда, че нищо не се променя, а само по фесовите се познава, че си прекрачил в друга територия. Това му дава основания да заключи, че „иначе границата е въображение на нашите западноевропейски доброжелатели и жарки защитници“. Скоро се появяват минаретата на джамията „Селимие“, влакът спира на гарата в Одрин, за да продължи следващата сутрин. Първото впечатление, което граничният град оставя у пътника, е, че той „може да се вземе за образец на мръсотията по улиците“. Дори дворът на великолепната джамия не е чистен кой знае откога; интериорът на мюсюлманската светиня се разглежда набързо от страх присъствието на пътешественика да не предизвика някоя отрицателна реакция у местните. През чаршията на каменоделците, между които има и майстори българи, се отправя за Покрития пазар – „величествена, висока,

широка и дълга каменна чаршия, превзета от евреите“. Връща се в гостилницата, в чийто двор градинарят – македонски българин, отглежда лимони и портокали. Както се забелязва, изложението следва и спазва границите на еднопосочното физическо движение, особеност, характерна повече за възрожденския пътепис (Бъклова/Baklova 1989: 7).

На следващия ден по пътя за Цариград авторът е впечатлен от „голямата сънливост и отсъствието на оная трескава деятелност, която се забелязва по европейските железници“ (Моллов/Mollov 1888: 167); местността е пустинна и необработена, обстоятелство, което се подчертава и в други български пътеписи. Късно вечерта влакът спира на крайната гара Сиркеджи. Авторът отива в една препоръчана му от по-рано гостилница, но сутринта разбира, че файтонджията – говорещ отлично български „услужлив шарлатанин“, го е закарал в друга. Разпространението на родния му език в световния град приятно го учудва, от митничарите през файтонджиите до готвачите в „Пера“ всички свободно боравят с българския. Собственик на хотела („средна хубост, доста нечист, тежък въздух, за сметка на това много скъп“) е някакъв далматинец.

В „Пера“ Димитър Моллов не може да се отърси от родната действителност, тъй като още сутринта вижда в хотела двама познати политически емигранти, а до вечерта го намират още 20 – както бивши офицери, така и цивилни лица. Нека тук да отбележа, че той стъпва в Цариград във време, когато османската столица се е превърнала в „място за спасение на българи от българи“ (Писма на Константин Величков.../Pisma na Konstantin Velichkov... 1959, № 8: 293). В несигурното време на преврати и контрапреврати от страх, че ще бъдат подложени на политическо гонение, в османската столица се приютяват родните русофили, сред които са Драган Цанков, Данаил Юруков, Иван Вазов, Михаил Маджаров, Стефан Бобчев и др. Поради това първият въпрос, който му се задава, е дали и той не емигрира в Русия. Колкото и да уверява в обратното, никой не му вярва. Всеки емигрант разказва за теглилата си, мнозина може би и преувеличават, но „и стотната част от разказите им не прави чест на ония, които управляват българския политически кораб и се крият под гиздавето и привлекателно либерално було“ (Моллов/Mollov 1888: 169), отбелязва авторът в стремежа си да предаде крайно безизходното положение на своите съотечественици.

Димитър Моллов афишира целта на пътуването си, свеждаща се до желанието „да разгледам колкото е възможно Цариград и някои от околностите“, което ще му послужи и за почивка преди по-нататъшното пътешествие по море към Света гора и Македония. В ранната пролет времето е подходящо за разходки, въздухът е мек и прия-

тен, съществуват чудесни условия за впускане в дебрите на града, в „цариградските редкости“.

На третия ден той се упътва към старата Византия в края на историческия полуостров. Подредбата на Археологическия музей е без определен порядък, нещо повече – „нищо османско в музея няма, както няма и българско“ (Моллов/Mollov 1888: 169). Покрай древната базилика „Света Ирина“, преобърнатата сега в арсенал, се насочва към „Света София“, пред която няма площад, а улиците към нея са тесни и претрупани с дървени къщици. Величествената вътрешност на храма създава усещане за тайнственост и святост. Под силната възбуда от видяното другарят му казва с ентузиазъм, че „само за една „Св. София“ си струва да земеме Цариград“ (Моллов/Mollov 1888: 171); изпитва се съжаление, че славните предци толкова пъти са обсаждали великия град, но вместо да го покорят, се задоволявали с „откуп и няколко гъркини робини“. Дълго се препират по този въпрос, излагат интересни разсъждения. Все пак стигат до извода, че „сегашният Цариград не струва кръвта на нито един наш войник, няма защо да повтаряме грешките на нашите деди“. Основание за тези разсъждения е убеждението, че „без България Цариград е нищо и само за няколко десетилетия ще се превърне само в пристанище и склад за стоки, каквото е и почти сега. След нашето освобождаване е упаднал много“. И изобщо „трябва да осъществим България в санстефанските ѝ предели, като имаме Солун и Кавала и ги свържем с Дунав, картината толкова ще се промени, че този град ще остане само едно историческо възпоменание“. Тези разсъждения разкриват убедеността, че той никога няма да се съживи и да възстанови предишното си величие. Хиподрумът с издигнатите по него колони, черните, а особено Еничарският музей са описани доста подробно; в споменатия музей авторът вижда много познати фигури от историята, които, макар „от въсък и неми, пак са страшни“.

След тази чисто познавателна туристическа част, чието изпълнение всеки пътешественик смята за свой дълг, Димитър Моллов се потапя в обаятията на многоликия всекидневен живот; в пътеписа властно нахлува пъстрият цариградски свят със сокака, никак неотличаващ се по кал от софийския си събрат; с дървените къщи, лесни жертви на пожари („една клечка кибрит изгаря цели махали“, Моллов/Mollov 1898: 173). Парковете, градините и зеленината може да са твърде оскъдни в градското пространство, но за сметка на това „бакалници, ахчийници, кафенета, бръснарници – безброй...“. Това създава впечатлението като че цялото население живее на улицата, на която всичко се намира – хляб, мляко, оцет, зеленчук, месо, риба, масло, череши, лимо-

ни, портокали, готови ястия, а гюрултията от тропане на магарета, файтони, коне, кучешки лай... не стихва от ранно утро до късна доба.

Може би в качеството си на лекар Димитър Моллов заделя в пътеписа си прилично място на знаменитите цариградски кучета, чието неопрокоявано присъствие по улиците смущава европейците. Той смята, че те чудесно изпълняват службата на първи санитарни, поради което принасят голяма полза. Авторът се впуска и в градската периферия, за да възкликне горчиво: „Какъв контраст!“, улавяйки социалната разслоеност, една от най-съществените особености на големите градове: „От разкошните дворци и магазини на Пера, от султанските палати и градини надясно, след четвърт час се оказваш сред голо поле, ниви, пек, кал и пепел [прах]. Сиромашки криви и кални улици, дървени къщи и плетове от дъсчици“. Той не може да си представи, че всичко това се намира съвсем близо „до властителя на Азия и Европа, от когото са треперели едно време толкова царе и народи“ (Моллов/Mollov 1888: 176).

Закърменият с възрожденските идеали автор е неприятно впечатлен от духовното отсъствие на българите в световния град. Видът на българската църква във „Фенер“ люто ранява националното му чувство, за пръв път спокойното изложение е нарушено, за да се трансформира в остра критика: „Срам и позор за един народ, който не е можал досега да направи една прилична църквица, а се служи още и досега в една полусрутена плевня“¹⁰ (Моллов/Mollov 1888: 176). Положението е усложнено от факта, че в града има достатъчно българи, предимно градинари, млекари, хлебари, абаджии и балкапански търговци, които само за да чуят богослужение на славянски език, се стичат от всички краища на разпръснатата столица в това „тъсно и ниско дървено здание, наречено българска църква“. Апатията и немарливостта към българската светиня, възкресена при много по-тежки времена от бащите, още повече угнетява българския общественик. От брега на Златния рог той сякаш полемизира с въображаемите си софийски политически опоненти, които биха му възразили: „Това сега остана, църква да правим!“ „Както щете, но хората съдят за един народ по външността му, по култа му. На каква външност и

¹⁰ Видът на Дървената църква поражда тягостни чувства и у Ефрем Каранов („проста двукатна къща с големи врата, по-рано тук са били яхърите [конюшните] на Стефан Богориди“, „дрипава плевня“), както и у Константин Величков: „просто една стая на земята, едва дванайсетина разкрача дълга и шест разкрача широка, в едно малко, ниско, едноетажно дъсчено здание, вето [вехто], порутено, прогнило“ (виж Мевсим, Х. Цариград в спомените на Ефрем Каранов: илюзии и (раз)очарования. – *Любословие*, № 24, 2024, 162 – 172, Шумен. [Mevsim, H. Tsarigrad v spomenite na Efrem Karanov: ilyuzii i (raz)ocharovaniya. – *Lyuboslovie*, № 24, 2024, 162 – 172, Shumen.]])

култ ние можем да претендираме?“, дълбоко убеден е той. Гневните нотки произтичат и от разбирането, че Цариград е своеобразно огледало, в което се оглеждат и се съизмерват всички близки и далечни, малки и големи народи; неслучайно има едно съревнование между тях да бъдат представени колкото се може по-добре в него.

Авторът предприема разходка и в азиатската част на града; стъпил на скутарийския бряг, несръчно се опитва да разкаже романтичната легенда за Момината кула, впитайки в текста и митологически сюжети. Малко по-навътре в новия континент, в близост до морския бряг, той става свидетел на интересна форма на социализация на столичното общество. Край един извор, заобиколен с вековни платани, се намира турско кафене, в което турци и гърци, мъже и жени, се събират под сенките на дърветата и... хрускат марули. В тази част на града авторът има възможност да се откъсне от историята, от пластовете и паметниците ѝ и да се потопи в повседневния живот на местните жители. Специален ден е заделен и за посещението на Принцовите острови; в отличие от общоприетата практика, според която чужденците предпочитат Принкипо (Буюкада), той слиза на о. Халки (Хейбели), втория по големина, обикаля го с мулета, отива до един малък манастир и най-много се оплаква от праха. На връщане в Цариград в парахода среща един немски търговец на розово масло, което събирал от Казанлък. „Ще рече, че и тук търговията с Европа ще пропуснат нашите от ръцете си“ (Моллов/Mollov 1888: 180), безпокои се авторът.

Бих приел *Пътни бележки* на Димитър Моллов като първия български пътепис за Цариград, но ме възпира обстоятелството, че в случая частта за имперската столица представлява само фрагмент от по-обемна и цялостен пътепис, който обхваща по-широка балканска география; тези *бележки* не са посветени и не обемат единствено имперската столица.

И тъй, десетина години след Освобождението д-р Димитър Моллов предприема пътуване, подтикнат от желанието да се откъсне от задушливата политическа среда на 80-те години на по-миналия век. След кратък престой в Одрин той продължава към Цариград, където прекарва няколко дни в интензивно опознаване на светлите и тъмните страни на имперската столица. Струва ми се, че неговият пътепис е ситуиран между възрожденската традиция и новите проявления на жанра към края на века; от една страна, се усеща просветителският патос, желанието да се сподели всичко видяно и преживяно по физическия път, склонността към възвеличаване на трудния, но по-достоеен възрожденски период, загрижеността за родното, а от друга страна, авторовата личност непрекъснато ни подсеща за присъствието си, често

проявявайки остър критицизъм към действията на политическите му опоненти.

Всичко това ми дава основания да смятам, че първият български пътепис за имперската столица е тъкмо *Впечатления от Цариград* на д-р Тодор Янков. Показателен в случая е преходът от *бележки* към *впечатления*; докато първите предполагат писмено констатиране на онова, което виждат „външните“ органи, вторите са плод на нещо преживяно, по-сложно „вътрешно“ възприемане и отразяване на действителността.

Думи за загадъчния д-р Тодор Янков

Тодор Янков е просветен и политически деец, журналист, краевед и писател от първата половина на миналия век, чиито разностранни прояви заслужават по-щедро изследователско внимание. Роден е през 1865 година във Велико Търново, „в чисто българско, търговско-еснафско семейство, от източноправославно вероизповедание“ (Янков/Yankov 1939: 3). Баща му се отличава с извънредно родолюбие, но не е деятелен както двамата си братя, единият от които участва в Хаджидавревата буна (1862), а другият – в църковните борби. Уважава до обожание народните дейци, дружи с Любен Каравелов, с когото се запознава в Букурещ и който след Освобождението живее в тяхната къща. Любознателен и ученолюбив, името му фигурира сред спомоществователите на български книги; създава богата домашна библиотека, абонира се за *Цариградски вестник*, *Читалище* и *Зорница*.

Тодор получава начално и средно образование (до половината на III клас) в родния си град, а останалата част¹¹ завършва в Николаев (тогава в Русия) и Грац (Австрия). Обладан от желанието да се посвети на търговията, той се залавя да работи в кантората на една обувна фирма във Виена. Това става повод да получава строги писма от баща си, в които отсечено и категорично му се казва: „учи се за адвокатин, за спидерин, или какъвто искаш, ама не за търговия, защото знам: ти не си за търговец“ (Янков/Yankov 1939: 5).

От Виена се мести в Мюнхен, без окончателно да е решил каква наука ще следва. Под влиянието на българските студенти в баварския град решава да се посвети на медицината или инженерството – двете специалности, към които най-много се стремят младите българи. След посещение на практика по анатомия, която се изучава по човешки трупове, той се записва в общия отдел на политехниката, за да следва инженерство. Но тъй като в тази специалност главна роля играе математиката,

¹¹ Има сведения, че е учил и в Букурещ и Галац (Шумелов/Shumelov 2019: 71).

която не му се удава особено, следващата година се премества в политехниката в Щутгарт, където професорите уж не били толкова строги. Веднъж чува да се говори с възторг за един професор, който четял лекции по най-нова история във Фрайбург. Още следващия семестър отива там и се записва да следва най-нова история, философия и филология. Не се задържа дълго и във въпросния град, тъй като негов съгражданин настоятелно го кани при себе си в Берн. Така у него остава за цял живот нещо от постоянната подвижност на героя на Йожен Сю: „на едно място не ме сдържа, обичам да скитам, да пътувам, да виждам нови страни, нови градове, нови изгледи...“ (Янков/Yankov 1939: 7).

В Берн опитва още веднъж да следва медицина, след което твърдо решава да се завърне във Фрайбург. За тема на дисертацията си във Философския факултет, към който спадат неговите специалности, избира: „Die europäische Intervention in Mexiko und die Annahme der mexikanischen Kaiserkrone durch Erzherzog Maximilian von Österreich“ („Европейската интервенция в Мексико и приемането на мексиканската императорска корона от ерцхерцог Максимилиан Австрийски“). Към тази тема се насочва под влиянието на далечен спомен от ранното си юношество, когато в пруста на роднинско семейство вижда между окачените по стените портрети на султан Абдул Меджид, Антим I и др. и една картина, на която е изобразен разстрелът на някакъв генерал. Цветната картина извънредно много го впечатлява, домакините му разказват, че разстрелваният човек е мексиканският император Максимилиан: „Аз не можех да си представя как е възможно един цар да бъде разстрелян“ (Янков/Yankov 1939: 7).

След като прекарва един месец в Рошок да търси извори по темата на доктората и да получи препоръки от местен преподавател, той се отправя към Мадрид (1889), където е посрещнат с изтънчена любезност. В скромния хотел, в който отсяда, се убеждава, че в иначе красивата испанска столица нямат дори смътна представа за България и българите. Интересен е начинът, по който е възприет от местните; никакво красноречие не му помага да убеди хотелската управа, че в Европа съществува Княжество България. Затова първо минава твърдо за „турко“, а след като заговаря с един руснак в хотела, всички вече го смятат за „русо“. Може би той е един от първите следосвобожденски българи, запознали се отблизо с испанската действителност. Младият българин посещава и арената за бой с бикове „Plaza de la Toros“ – зрелище, което го ужасява. Особено е възмутен от това, че зрителите от двата пола, в това число и децата, с буен възторг посрещат страданията и убийството на обляното в кръв животно.

Според личната му преценка защитата на дисертацията в началото на 1890 година минава задоволително и с присъденото му академично звание Dr. Phill. той тръгва за София. Д-р Иван Шишманов, началник на отдел в Министерството на просвещението, веднага го назначава за училищен инспектор в Плевенското учебно окръжие. През следващите години служи в различни градове като окръжен училищен инспектор, гимназиален учител, а известно време работи и в статистическия отдел. В Оряхово на училищния празник „Св. св. Кирил и Методий“ през 1893 година държи реч в русофилски дух, което го принуждава да напусне страната. Смята речта си за исторически правдива, но неотговаряща на политическите настроения на деня: „През това време русофилството жестоко се преследваше“ (Янков/Yankov 1939: 9). Той съзнателно придава на речта си пропаганден характер, като преднамедено изтъква духовната и политическата връзка на българите с руснаците. Така се озовава в Париж, без да има нужда да ходи толкова далече. Определяща роля за този избор изиграват отдавнашната му мечта да поживее в този славен град и слабостта му към пътешествията. Благодарение на двама свои съграждани студенти се запознава с всички забележителности на френската столица, посещава музеите и картинните галерии. Веднъж с посредничеството на един депутат, когото не познава, е допуснат в Бурбонския дворец, където заседава френският парламент. Точно тогава се случва нещо неочаквано и страшно: един анархист хвърля бомба в заседателната зала. Между няколко ранени депутати е и председателят на камарата, който произнася станалата впоследствие историческа фраза: „Господа, заседанието продължава!“. Тази случка Тодор Янков описва в една дописка във в. *Пловдив*, който е предпочетен пред столичните, защото редакторът му Самарджиев му е познат. По такъв начин той се заразява с журналистическата болест, от която няма да се излекува до края на живота си (Yankov 2022: 9)¹².

Завърнал се след няколко месеца в родината си, той е назначен за секретар на Дирекцията по статистика. Скоро напуска тази длъжност, за да заеме поста училищен инспектор, но тъй като върху инспекторството тегне с всичка сила отявляната партизанщина, той търси повече спокойствие и независимост в учителството. То се оказва твърде подходящо за него, особено с двумесечната лятна ваканция, когато може да си позволи „да пътува, да отпочива и освежава нервите си“. Интересните му преживелици в различни училища разкриват както състоянието на учебното дело през онези години, така и отношението на уче-

¹² Виж Mevsim, H. Bulgar Edebiyatındaki İlk İstanbul Seyahatnamesi Üzerine Bazı Gözlemler. – *Balkanistik*, № 1, 2023, 40–61, Edirne.

ниците към учителите, в което често прозират прояви на грубост, физически разправи, смъртни заплахи и др.

Още със завръщането си от Париж той започва да сътрудничи на различни столични и провинциални вестници и списания. След пенсионирането си като учител продължава тази работа, превръщайки я в своя професия. „Рядко имаше вестник, в който да не бях случаен сътрудник. В някои вестници сътрудничех за идея и по свои някои съображения, а в други – срещу възнаграждение“ (Янков/Yankov 1939: 15), обяснява той мотивите си. В немаловажна подбуда се превръща и фактът, че през онези години „Журнализмът гарантира не само лична независимост, но и донася нужните за живота материални облаги“.

Тодор Янков заслужава да бъде отделно изследван като журналист и публицист. Твърде дълъг е списъкът на периодичните издания, по чиито страници се появява името му. Това са вестниците: *България, Ден, Мир, Вечерна поща, Отзив, Софийски вестник, Софийска трибуна, Български търговски вестник, Учителски вестник, Дневник, Съзнание, Балкански куриер, Балканско ехо, Реч, Шангова поща, Народни права, Независимост, Напред, Народен зов, Лъч, Велико Търново, Преглед* (Разград) и др.; списанията: *Летописец, Сила, Огнище, Критика, Дом и училище, Духовна култура, Листопад, Българска мисъл, Илюстрация „Светлина“, Съвременна илюстрация*; детско-юношеските издания: *Просвета, Майска китка, Книжици за деца, Росица* и др.; специализираните издания: *Училищен преглед, Учителска беседа, Учител, Църковен вестник, Войнишка сбирка, Българан, Echo de Bulgarie*. Изявява се като кореспондент на чужди вестници – *Neue Freie Presse, Berliner Tageblatt, Prager Presse, Bosnische Zeitung* и др., според собственото му признание „това не е лесна работа, но добре превъзнаграждавана“. В повечето случаи започва като случаен сътрудник, за да се утвърди впоследствие като постоянен или като редактор.

Деятелният журналист е привлечен в полето на политиката, за което решителна роля изиграва личната му среща с Васил Радославов. Така той става либерал радославовист, макар тази партия да следва програма, противоположна на неговото русофилство. Скоро е зачислен между сътрудниците на партийния печатен орган *Народни права*. По време на Балканската война доброволно постъпва в комендантството да чете кореспонденциите на чужди езици. Подновява сътрудничеството си с чуждите издания и след падането на Одрин успява да проведе за едно немско издание дълъг разговор с Шукрю паша, както и с други пленени османски офицери, докарани в София. Когато Васил Радославов идва на власт през август 1913 година, Тодор Янков е избран за народен представител от Бургаската колегия (1914). На няколко места

отбелязва, че е възнамерявал да напише спомените си, но не успява да го стори. Умира в София (1941).

В навечерието на Втората световна война Тодор Янков започва да издава съчиненията си в 13 тома. Показателно е, че първите три тома обемат неговите пътеписи. Уточняващото подзаглавие в скоби – „с кратки исторически сведения и спомени“ – маркира своеобразието на пътеписите му и обвързаността им с очерка, спомена, демографската справка и др.; обектът на пътеписа се представя във възможно най-широк контекст. Неслучайно в предговора към том I той споделя, че пътните му впечатления „съдържат всичко видяно по време на пътуването ми по нашата хубава земя, изгледи от полските и планинските местности, манастири и летовища, селища и градове“. Така също те обемат кратки географски сведения, а за по-големите градове и селища се предлагат исторически данни, почерпани от различни източници. След описанието авторът преминава към някои спомени и преживелици, свързани с посетеното място. Пътеписите запознават със заслужили местни дейци, дарители, благодетели и др.¹³ В том IV и V на събраните му съчинения е поместена историческата хроника *Европа в 1814 – 1914 г.*, амбициозно начинание, в което се проследяват политическият и социалният развой на Стария континент през 100-годишния период между Виенския конгрес и началото на Първата световна война. В том VIII намира място *Зла съдба*, роман в три части, в който е изобразена самотоотвержеността на българските офицери и войници в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. В събраните съчинения намират място още романите *Елена Коралова*, *Из гънките на живота* и *Сенките на мъртвите*, а *Из нашенско* (том VI), *Снимки* (том VII), *Из живота* (том XII) включват неговите скици, драски и разкази¹⁴, с преобладаващ превес на документалното и очерковото начало. Авторът

¹³ За илюстрация тук привеждам отделните глави на пътеписа му за Свищов: На път за Свищов. Свищов. Civitas Novae – Свищов. Турското владичество. Просвета. Църковната борба. Освободителното движение. Освобождението на Свищов. Видни и заслужени свищовци (Янков/Yankov 1939, I: 250 – 272).

¹⁴ Например в разказа *Хаджи Пенчо Емфеджиев* (Янков/Yankov, XII, 1942: 71 – 79) едноименният герой от първо лице разказва за пътуването и преживелиците си до Божи гроб; творбата се явява свидетелство за срещата на българина домошар с големия шарен свят и заслужава да бъде включена в литературата за поклонническите пътувания. Интерес представлява и етнографско-демографският му очерк *Инородци и иновърци в България* (Янков/Yankov 1939, III: 255 – 271), в който представя впечатленията си от срещите си с малцинствените и религиозните групи (турци, помаци, власи, каракачани, павликяни, арменци, гагаузи, гърци, цигани, евреи) в различни краища на страната.

пробва перото си и в драматургията – драмата му *Кръвта измива* е поставена в Народния театър¹⁵.

Сред обемното творческо наследство на д-р Тодор Янков пътеписите му, които „обхващат историята, бита, нравите на почти цяла България“ (*Дневник*, № 12230, 27.09.1940), днес заслужават по-щастлива съдба.

Впечатления от Цариград

Както вече се изтъкна, *Впечатления от Цариград* започва да излиза през първата половина на 1898 година, но самото пътуване е предприето и осъществено по-рано. Тъй като никъде в текста няма сведения за датата и годината на пътуването, до отговора се стига чрез опосредствани податки. В откъса за „Пера“, когато се описва Българското дипломатическо агентство, авторът споменава за подлото убийство на д-р Георги Вълкович, бившия дипломатически агент. Известният лекар, намушкан с нож от политическите си неприятели на улицата в близост до агентството, издъхва от раните си на 24.02.1892 година. При посещението на училищния отдел на Екзархията Тодор Янков се среща с Димитър (Димо) Хранов, който му разказва за развиваната в Македония учебно-просветна дейност. Справката показва, че инспекторът Димо Хранов изпълнява тази длъжност до 1893 година. През споменатата година на празника на светите братя, авторът произнася реч, заради която е принуден да напусне страната си. Това са долната и горната времева граница, между които следва да се положи пътуването на Тодор Янков. Изразите „южната лятна нощ“ и „бе извънредно горещо“ на две места в текста, както и споменаването на „раззеленилите се височини“ на о. Халки не оставят никакво съмнение, че пътуването до Цариград е извършено в късната пролет или ранното лято на 1892 година. Публикуването на пътеписа едва след 6 години може да се обясни с принудителното пребиваване на автора в Париж, както и с непридобитото още самочувствие на журналист и писател, на човек на перото.

Пътеписът започва с „Две думи от историята“ на Цариград, определен като „великолепен град, който завзема едно от най-видните места в историята на класическия мир и комуто бъдещето приготвява важна роля в модерните времена“ (Янков/Yankov 1898, № IV: 2). Следва главата „Пристигането“, с подзаглавие, което очертава линията на следвания вътрешноградски маршрут. За разлика от Димитър Моллов Тодор Янков не започва разказа си с началната точка на физическото тръгване, той не представя местата, през които преминава, а наративът

¹⁵ Премиерата на драмата се състои на 6.03.1918 година, режисьор е Сава Огнянов.

се „включва“ малко преди да се напуснат пределите на родната страна; смрачава се и бледният мрак на южната лятна нощ закрива еднообразния пейзаж. Пътеписецът заспива, както са заспали и двамата му спътници, за да се събуди на турската граница. За по-нататъшната и въобще цялостната тоналност на един пътепис много показателни се явяват чувствата и настроението, които поражда у автора му първото съприкосновение с другата, чуждата страна; като че това предопределя и бъдещето отношение. „На митницата чиновниците бяха твърде вежливи и внимателни, както и ония, които преглеждаха паспортите“ (Янков/Yankov 1898, № IV: 3), тази констатация предвещава различна нагласа към другата държава, чиято граница се прекосява.

С приближаването на крайната точка в кръгозора на развълнувания автор попадат „Света София“, Старият дворец, кулата „Галата“, а отсреща, на азиатския бряг, „като една вълшебна картина, позлатена от утринните лъчи на слънцето“, се вижда Скутари. Разбира се, едно е да съзерцаваш „въздушно“ града от прозореца на влака, а съвсем друго е да слезеш на земята. На гарата авторът се среща, по-скоро се сблъсква с действителността, нагазва в реалността – пресрещат го прочутите цариградски хамали, които се нахвърлят върху него и издърпват от ръцете му всичко: „видях се в чудо от прекалената им услужливост“, подмята той с лека ирония. На излизане от гарата се оказва в друга заплетена ситуация. Множество файтонджии се провикват и го канят, като същевременно се надпреварват кой по-скоро да докара колата си пред него. Решил да влезе пеш в града „със свитата си от тримата хамали“, докато се провира през тълпата, при него се явява едно лице и с подкупващо обръщение на български („милиий ми брат“) му предлага услугите си.

Преминавайки по моста, който свързва историческия полуостров с „Галата“, новопристигналият пътник е слисан от разнообразието на човешките типове и въобще от цялата картина, която му се представя. Първият хотел, пред който го оставя файтонджията, не му харесва и той продължава за „Grand hotel Metropole“ в „Пера“. Съдържателят му, почтеният грък Пападопулос, го посреща твърде сърдечно, а когато разбира, че е българин, удвоява своята любезност и го кани долу, в кафенето, където гостът се запознава с няколко млади свои сънародници, чиновници в Българското дипломатическо агентство. С единия от тях, счетоводителя Русчев, той се сближава много и благодарение на неговата услужливост се запознава с всичките забележителности на древния град.

Представянето на Цариград започва с „Галата“, бивша колония на генуезките и венецианските търговци. Споменаването на колонистите дава повод на автора да се върне назад в историята и да заговори за латинското владичество в Константинопол, за „варварщините и ванда-

лизма на тези освободители с кръст на гърдите си, които оскъряваха християните, оскверняваха храмовете и си позволяваха да правят нечувани профанации върху най-светите неща на църквата“ (Янков/Yankov 1898, № IV: 3). По стръмните стъпала на „Юксек калдъръм“ се спуска към пристанището, в най-оживената част на „Галата“:

Най-напред виждаме едно множество хора от разни типове: верният на праотцовските традиции турчин в националния си костюм върви до цивилизования европейец в цилиндър; след тях бързо пристъпва дошлият по печалба грък в своя живописен костюм, след него лениво се движи дългокракият арабин в черно облекло и бял слънцезан; а зад него гордо стъпва офицерът. Ето и турската златна младеж от новата генерация в модно европейско облекло и алени фесове весело се блъска в навалищата, последвана от дрипавия просяк. И всред гъстата тая тълпа се движат файтони, купета, придворни екипажи, коли, всадници [конници], натоварени коне и осли, препълненият трамвай, прегърбените под тежестта на товара си хамали, продавачите на разни стоки, плодове... и какво още не? Всичката тази маса се движи, шуми и говори на всички възможни езици. С една дума, на зрителя се чини, като че представителите от разните на света нации са си дали rendez-vous на това място (Янков/Yankov 1898, № IV: 3).

През моста преминава в Стамбул и покрай пазари и джамии продължава по Златния рог към „Фенер“. Преминава край „старата и неудобна“ българска църква, отчитайки и приготвленията за построяването на нова¹⁶. Впоследствие тръгва по линията на сухопътните стени, изреждайки крепостните врати, включително и онази, през която навлиза османската армия през 1453 година, стига до Йеди куле, „цариградската Бастилия“, до Мраморно море. Оттук с файтон пресича „историческия полуостров“ до „Мехмедие“, джамията на Завоевателя, първата най-голяма мюсюлманска светиня в новопокорената византийска столица, за да завърши наситения с впечатления от досега с различни културни пластове ден с Колоната на Марциан.

Втората част на пътеписа обхваща „Пера“, „с изглед и характер почти напълно европейски“ (Янков/Yankov 1898, № VI – VII: 4), описва се „Grande rue de Pera“, който създава впечатление на „благоустроен западен град“. Но и тук доминират уличните кучета („от най-долна порода“), протежирани от властта, която полага бащински грижи за прехраната на четириногите жители на града и усърдно пази тяхната

¹⁶ Става дума за българския православен храм „Св. Стефан“ (Желязната църква), чието строителство започва през 1892 година; българската светиня край Златния рог се освещава през 1898 година.

неприкосновеност; това дава повод на автора да ги нарече „почтени цариградски патриции“. Градската градина, в която се влиза след заплащане на определена сума и свирят оркестри за отбрана публика, представлява един коренно различен друг свят в рамките на столицата. Предстои посещение на Българското дипломатическо агентство, което се помещава в три здания. Авторът предлага описание на главното триетажно здание, представя ни обстановката – от мебелировката и вътрешното обзавеждане през украсата до използвания строителен материал. Смяя да твърдя, че това е едно от твърде редките описания на интериора на дипломатическото агенство, поради което е много ценно. Към края на деня пътеписецът е стреснат от страшния вик „Янгън!“ [„Пожар!“], след малко покрай него профучава тулумбаджийски ураган – това е самодейната пожарна команда. Пожарите са неотменима част от всекидневието на града с дървената архитектура. Покрайнината „Пангалтъ“ дава възможност за запознанство със съвършено противоположното лице на града.

Следващият ден е отреден за Стамбул, традиционната част на града, край на „историческия полуостров“. Отново са набелязани основните тополи: „Безистенът – тюрбето на Абдул Хамид – Старият сарай – Св. София – Атмегдан – Чемберлиташ – Сераскерат – Сюлеймание“. Безистенът, или прочутата Покрита чаршия, този „исполински лабиринт с полумрачни сводове“, където европейският пътешественик се потапя охотно в лоното на ориенталското, е припознат от смаяния от многото украшения и богатства българин като опасно място, изискващо предпазливост:

Навсякъде виждате движение, блъскане, шум: едни бързат, други лениво обикалят, трети плякосват, четвърти купуват и т.н. Въобще видът на безистена, движението и шумът смайват първия посетител, който, ако не е взел мерки, за да не се познава, че е „ябанджия“ [чужденец], скоро ще остане без часовник и с отупани джобове, понеже прохладният безистен дава гостоприемство и на много янкеседжии [крадци] и вагабонти (Янков/Yankov 1898, № VI – VII: 6).

Предстои посещението на тюрбето на Абдул Хамид I; в описанието на интериора на гробницата прозира любопитство и желание за вникване в същността на другата религия, афинитет към различното, несвоето. Пътят продължава към Високата порта, която „всъщност нито е висока, нито пък нещо особено“. Зад нея се издига огромно и великолепно министерско здание, „изпокъртено на много места и издаващо ориенталското нехайство“. Следва Старият сарай, по чиито коридори е протекъл

животът на толкова османски владетели, поради което „по сводовете му е отбелязана най-тайнствената хроника на колосалната някогаш Турска империя“ (Янков/Yankov 1898, № VI – VII: 7). Така, покрай Музея на оръжията, който се помещава в останалата от византийски времена църква „Света Ирина“, и фонтана на Ахмед III, той се озовава пред „Света София“, където отново го очаква проява на любезно отношение: „Докато ние благоговейно съзерцавахме величествения външен фронт на този цар-храм, пред нас се яви средна възраст турчин в бяла чалма, вероятно някое духовно лице, и ни покани най-почтително да влезем вътре, което ние щяхме и тъй да направим“. В интериора на храма, коронясан от исполински купол, цари загадъчна тайнственост. След посещението на Атмегдан (древния хиподрум), „Ахмедие“ (Синята джамия), Музея на еничарите, Чемберлиташ (Колоната на Константин) надделява желанието за излизане от плесениялите лабиринти на миналото, на историята и впускането във всекидневния ритъм на живота. Така авторът се озовава в едно кафене, чиито столчета са заети изключително от местни, отдали се на „сладкото *dolce far niente*“:

Ние седнахме до самия шадраван, като приехме поздравленията на любезния кафеджия и около нас стоящите аги. След малко донесоха ни кафето в широки филджани, настанени върху прекрасни зарфове [поставки]. [...] После с безчислени теманета [поклони] ни изпратиха, даже един от тях любезно ни придружи до вратата, отдето ни показва направлението, по което трябваше да тръгнем (Янков/Yankov 1898, № VII: 6 – 7).

Силоно впечатлява гледката от върха на Пожарната кула, от която се вижда не само Цариград, но и далечните му околности, чак до Черно море по линията на хоризонта: „Погледът, слисан от възторг, се плъзга по един цял океан от къщи и сараи, затънали в зеленина, между които тук-там се издават калаените куполи на джамиите, а до тях високо и грациозно се издигат в небесната лазур гиздавите минарета“ (Янков/Yankov 1898, № VII: 7). Денят завършва с посещение на помпозното „Сюлеймание“ (от средата на XVI век).

Следващият ден е отреден за едно мило българско място в „Ортакой“, край Босфора, където е разположено седалището на Българската екзархия. Въпреки голямото си желание авторът не успява тук да се срещне с екзарх Йосиф I, който е бил на почивка на един от Принцовите острови. Макар и в основни линии, Тодор Янков предлага описание на екзархийската сграда с помещенията му. По обратния път любопитното око на пътеписеца наднича в затворените дворове на конаците [богатите домове], което още веднъж потвърждава желанието му да разбере, да вникне в дру-

гата култура. Силно го привлича затвореният и потаен свят зад високите дебели стени, които крият чудесните градини на вълшебните конаци:

През някой случайно открит портал вие виждате огромната фасада на конака, на който прозорците са снабдени с решетки и стените украсени с орнаментика; виждате богатия селямлък¹⁷, облегнат на мраморни стълбове, приличен на чертог; виждате мраморния двор и кристалния шадраван; виждате и масивната широка стълба всред цветята, която води погледът ви в гъстите алеи на парка, пълен с къшкови, шадравани и каскади... и най-после съглеждате между кипарисите и обитателите на този вълшебен мир – харемът, дами, които, следени от зоркото око на евнуха, се мяркат тук-там, като феи (Янков/Yankov 1898, № VII: 7).

Покрай двореца „Чираган“, пред който не бива да се спира, защото в него е въдворен в „златна клетка“ братът на султана, и през „Долмабахче“, чиито салони напомнят „баснословните приказки на 1001 нощ“, авторът се завръща в „Пера“. Разбира се, този маршрут дава възможност да се запознаеш само с част от босфорския свят, поради което е заделен отделен ден за „Бебек“ и „Буюкдере“ („разкошното предградие е лятната резиденция на европейските посланици и агенти, на цариградските аристократи и богаташи“); така вече се изгражда цялостна представа за същинския Босфор.

Тодор Янков прекъсва за малко топографското и историческото опознаване на града, за да присъства на т. нар. „селямлък“. Като свидетел той предлага едно от първите описания на български език на този ритуал, когато сюзеренът напуска двореца си и отива тържествено с най-близката си свита на петъчната служба. От всички страни се стичат тъпни народ, в това число чуждестранни посланици и консули, за да видят помпозната церемония. Абдул Хамид II извършва селямлъка в малката джамия на любимата си резиденция „Йълдъз“, в една от височините над Босфора; той не отива в големите джамии, защото се бои от покушения, а в миналото султаните са имали обичая да посещават поред всички мюсюлмански храмове в столицата:

При всичко, че бе извънредно горещо, Абдул Хамид беше облечен в един военен шинел от тънко черно сукно с капишон; никакви декорации не се виждаха по него. Той не е по-стар от 44 години, но прегърбеното му тяло, бледото му лице, украсено с една кръгла брада, го представлява за старец (Янков/Yankov 1898, № VII: 8).

¹⁷ Селямлък (тур.) – приемна стая или приемна къща за мъже у богатите турци.

След селямлъка авторът се придвижва в текето (обителта) на дервишите от Ордена на мевлевиите в „Галата“. Описанието на залата, в която „мюсюлманските монаси“ изпълняват своите танци („леко и изкусно въртене на петата на десния крак, със затворени очи, вдигната нагоре дясна ръка, а лявата – отпусната към земята; във въртенето си всеки дервиш незабелязано се движи в полукръг“ (Янков/Yankov 1898, № XI: 2), е последвано от опит да се вникне в същността на тези движения. В крайна сметка се стига до извода, че целта на танца е „да изтощава тялото и да убива неговите страсти“. Верен на разбирането си да информира и да споделя всичко видяно или научено, авторът не пропуска да отбележи, че шейховете на ордена са високи сановници, които се ползват с голямо уважение, разполагат с приходи и живеят в рядък разкош и блясък. Запознанството с други религиозни секти в исляма продължава и по време на разходката до Скутари, отсрещната силно традиционна и капсулирала се част на града. Преминава се покрай Момината кула, която се издава от босфорските води като „бяла нимфа“, и се посещава обителта на руфаите, чиито ритуали са изтощителни до припадъка на дервишите на финала.

Една разходка до Цариград и впечатленията от него биха били твърде непълни без досега с Принцовите острови в Мраморно море. Пътеписецът стъпва на двата най-големи и най-атрактивни от тях; след Халки, където прекарва половин ден, решава да премине с лодка на близкия о. Принкипо. Междувременно се разразява буря, което го принуждава да прекара няколко напрегнати часа сред развълнуваното море. Островът го очарова със своята красота – „навсякъде градини, богата растителност, цветя, сенчести алеи, разкошни вили и дворци“ (Янков/Yankov 1898, № XI: 3). Тук посещава екзарх Йосиф I („с остроумно изражение на лицето, разведрено с една приветлива усмивка“), дошъл на почивка, под чието обаяние чувства „изблик от национална гордост и съзнание“. Точно на Принкипо, всред тези възвишени чувства, той не спестява горчивото си наблюдение, че освен всичко друго „Цариград е класическият град на бакшиша: с негова помощ можеш да проникнеш в най-недостъпните места, да заобиколиш дори закона и митниците“ (Янков/Yankov 1898, № XI: 3).

Началното „Пристигането“ е рамкирано с финалното „Тръгването“. „С какво затаено и непонятно чувство в сърцето, което само русите могат да изразят с думата „тоска“, гледах на чуждите брегове, които тъй скоро можях да обикна, а сега аз се разделях от тях“, споделя авторът от палубата на парахода, с който през Босфора и Черно море се завръща в родината си. Като свидетелство за често срещаните художествени елементи в пътеписа би могло да послужи следното описание:

Параходът водеше една упорита борба с вълните; те го блъскаха в хълбоците и го караха да се привежда ниско до морската повърхност, издигаха го на пенливите си върхове и от там стремително го спущаха в зещите водни пропасти, блъскаха го от тъй, от иначе, а той сиромашът, пъхтящ, димящ, като разсвирепял великан, стреми се напред, напред... (Янков/Yankov 1898, № XI: 3).

След прекараната нощ в обятията на морската болест появата на отечествения бряг на хоризонта възбужда патриотичен порив. Чувство от радост и вълнение изпълва гърдите на пътешественика и го кара да трепери, да бледнее. Слисан от възторг, започва тихо и сподавено да нарежда: „Тая земя е с хубост пълна. Българско е родът ми! Българско е родът ми!“.

Вместо заключение

В своите различни проявления пътеписът е сред често срещаните литературни видове в новобългарската книжнина. Първият български пътепис за Цариград, топос с твърде значимо присъствие в политическата и духовната история на страната, се появява едва в края на века, почти десетилетие след като Алеко Константинов стъпва в Новия свят. Никак не е случайно обстоятелството, че в първите три тома на събраните си съчинения Тодор Янков помещава пътеписите си; то свидетелства за голямото значение, което авторът им отдава, поставяйки ги най-високо в скалата на личното си творчество. Трудно е да се намери отговор на въпроса защо той включва в съчиненията си само онези пътеписи, които се отнасят за родните предели, а извън внушителните тринадесет тома остават *Впечатления от Цариград*, както и *Прага – Виена – Берлин*, появил се също по страниците на *Илюстрация „Светлина“*¹⁸.

В отношението на Тодор Янков към града край Босфора се чувства освободеност от каквито и да било предразсъдъци и исторически наслоения; надделява стремежът да се видят, да се разкажат и да се опишат красотите, които крият и предлагат „чуждите брегове“. Надделяват чисто човешкото любопитство, желанието и потребността да опознаеш чуждото, да вникнеш в него, без да игнорираш проекциите на родното и националното. Пътеписните творби на Димитър Моллов и

¹⁸ Пътеписната поредица започва да се публикува през 1909 година, с кратко представяне и фотография на автора: „Статиите, разказите и хумореските на г. Янков се отличават с жив и увлекателен език“ (*Илюстрация „Светлина“*, 1909, № V: 23).

Тодор Янков¹⁹ се появяват с разлика от десет години, но само пет години ги делят по отношение на извършеното пътуване до Цариград и написването на текстовете. Макар двамата автори да изповядват ярко открити русофилски настроения и образователните им пътища да се пресичат в Москва и Николаев, за Тодор Янков определящо се оказва прекарването на младостта в различни западноевропейски градове и потапянето в духа и атмосферата на европейската мисъл и култура. Той е представител на първото следосвободенско поколение, това предопределя и различното му отношение както към столицата на Османската империя, така и към българското културно-историческо наследство в нея. Тодор Янков носи съзнание на българин европеец, отгласнал се от тесните измерения на строго домашното.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- БАН Научен архив, Димитър Моллов, фонд 5К, опис 1. [BAN Nauchen arhiv, Dimitar Mollov, fond 5K, opis 1.].
- Бъклова 1989: Бъклова, К. *Майстори на българския пътепис*. София: Народна просвета. [Baklova 1989: Baklova, K. *Maystori na balgarskiya patepis*. Sofia: Narodna prosveta.].
- Български периодичен печат (1844 – 1944) 1966: *Български периодичен печат (1844 – 1944), II*. София: Наука и изкуство. [Balgarski periodichen pechat (1844 – 1944) 1966: *Balgarski periodichen pechat (1844 – 1944), II*. Sofia: Nauka i izkustvo.].
- Гетова 2006: Гетова, Е. *Почеркът на пътя. XIX век. Пътуването. Писането*. Велико Търново: Фабер. [Getova 2006: Getova, E. *Pocherkat na patya. XIX vek. Patuvaneto. Pisaneto*. Veliko Tarnovo: Faber.]. ISBN 9789547756342.
- Гюзелев 1998: Гюзелев, В. Цариград и българите през Средновековието (VII – XV век). – *Историческо бъдеще*, № 1, София. [Gyuzelev 1998: Gyuzelev, V. *Tsarisgrad i balgarite prez Srednovekovieto (VII – XV vek)*. – *Istoricheskio badeshte*, № 1, Sofia.]. Print ISSN 1311-0144.

¹⁹ Предвид разнообразната информация и свидетелските показания от първо лице, които предлагат за състоянието на имперската столица в последното десетилетие на по-миналия век, останалите забравени по страниците на двете периодични издания и малко познати дори за тесните специалисти пътеписни творби на двамата автори са преведени и издадени в обща книга в Истанбул на турски език: Yankov 2022: Yankov, T. *İstanbul'dan İzlenimler. 19. Yüzyıl Sonlarında Şehir*. Çeviri ve Sunuş Hüseyin Mevsim. İstanbul: Kitap Yayınevi.

- Гюрова 1979: Гюрова, Св. *Българският пътепис: зараждане и утвърждаване*. – В: *За литературните жанрове през Българското възрождане*. София: Издателство на БАН. [Gyurova 1979: Gyurova, Sv. *Balgarskiyat patepis: zarazhdane i utvarzhdavane*. – In: *Za literaturnite zhanrove prez Balgarskoto vazrazhdane*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.].
- Дневник, № 12230, 27.09.1940. [Dnevnik, № 12230, 27.09.1940.].
- Жечев 1992: Жечев, Т. *Българският Великден или страстите български*. София: Христо Ботев/Български писател. [Zhechev 1992: Zhechev, T. *Balgarskiyat Velikden ili strastite balgarski*. Sofia: Hristo Botev/Balgarski pisatel.]. ISBN 954-445-052-1.
- Жечев 2002: Жечев, Т. *Български светини в Цариград*. София: Балкани. [Zhechev 2002: Zhechev, T. *Balgarski svetini v Tsarigrad*. Sofia: Balkani.]. ISBN 954-8353-34-2.
- Моллов 1888: Моллов, Д. *Пътни бележки*. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, № XXV – XXVI, 164 – 180, Средец. [Mollov 1888: Mollov, D. *Patni belezhki*. – *Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo*, № XXV – XXVI, 164 – 180, Sredets.].
- Николова 2003: Николова, Ю. *Възрожденски уроци*. Пловдив: Хермес. [Nikolova 2003: Nikolova, Y. *Vazrozhdenski urotsi*. Plovdiv: Hermes.]. ISBN 954-26-0002-X.
- Периодика и литература (1877 – 1892) 1985: *Периодика и литература (1877 – 1892)*. София: Издателство на БАН. [Periodika i literatura (1877 – 1892) 1985: *Periodika i literatura (1877 – 1892)*. Sofia: Izdatelstvo na BAN.].
- Пътища и пътешественици (XIV – XIX век) 1982: *Пътища и пътешественици (XIV – XIX век)*. Подбор и редакция Светла Гюрова. София: Български писател. [Patishta i pateshestvenitsi (XIV – XIX vek) 1982: *Patishta i pateshestvenitsi (XIV – XIX vek)*. Podbor i redaktsiya Svetla Gyurova. Sofia: Balgarski pisatel.].
- Сестримски 1999: Сестримски, Ив. *Възрожденски книжовници, I*. София: Зелена вълна. [Sestrimski 1999: Sestrimski, Iv. *Vazrozhdenski knizhovnitsi, I*. Sofia: Zelena valna.]. ISBN 954-9695-04-2.
- Славейков 1958: Славейков, П. П. *Събрани съчинения, IV*. София: Български писател. [Slaveykov 1958: Slaveykov, P. P. *Sabrani sachineniya, IV*. Sofia: Balgarski pisatel.].
- Шумелов 2019: Шумелов, Вл. *Литературно Търново. Търновски писатели и книжовници от свети Теодосий Търновски до наши дни*. София: Огледало. [Shumelov 2019: Shumelov, Vl. *Literaturno*

Tarnovo. Tarnovski pisateli i knizhovnitsi ot sveti Teodosiy Tarnovski do nashi dni. Sofia: Ogledalo.]. ISBN: 9789542927426.

Янков 1898: Янков, Т. Впечатления от Цариград. – *Илюстрация „Светлина“*, г. VIII, № IV, № V – VI, № VII, № XI, София. [Yankov 1898: Yankov, T. Vпечатleniya ot Tsarigrad. – *Ilyustratsiya „Svetlina“*, g. VIII, № IV, № V – VI, № VII, № XI, Sofia.].

Янков 1939: Янков, Т. *Пътеписи, I*. София: Печатница на Военноиздателски фонд. [Yankov 1939: Yankov, T. *Patepisi, I*. Sofia: Pechatnitsa na Voennoizdatelski fond.].

Янков 1939: Янков, Т. *Пътеписи, III*. София: Печатница на Военноиздателски фонд. [Yankov 1939: Yankov, T. *Patepisi, III*. Sofia: Pechatnitsa na Voennoizdatelski fond.].

Янков 1942: Янков, Т. *Из живота, XII*. София: Печатница на Военноиздателски фонд. [Yankov 1942: Yankov, T. *Iz zhivota, XII*. Sofia: Pechatnitsa na Voennoizdatelski fond.].

Yankov 2022: Yankov, T. *İstanbul'dan İzlenimler. 19. Yüzyıl Sonlarında Şehir*. Çeviri ve Sunuş Hüseyin Mevsim. İstanbul: Kitap Yayınevi. ISBN 9786051052205.

Hüseyin Mevsim, Prof. Dr.

Ankara, Türkiye

University of Ankara

E-mail: hmevsim@ankara.edu.tr

ORCID ID: 0000 0001 5929 7943.